

Βασίλης Κατσαρός

Λόγιοι τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου

ΑΝΑΤΥΠΟ

ἀπὸ τὸν τόμο

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ II

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕΜΘ	Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη
ΑΠ	Ἀρχεῖον Πόντου
Β	Byzantion
ΒF	Byzantinische Forschungen
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BSI	Byzantinoslavica
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΙΕΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΟ	Echos d'Orient
FM	Fontes Minores
HX	Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
OCP	Orientalia Christiana Periodica
PG	Patrologia Graeca
REB	Revue des Études Byzantines
RJ	Rechtshistorisches Journal
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
RSBS	Rivista di Studi Bizantini e Slavi
VV	Vizantijskij Vremennik
ZLU	Zbornik za likovne umetnosti
ZRVI	Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΛΟΓΙΟΙ ΤΟΥ «ΔΕΣΠΟΤΑΤΟΥ» ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Κύριε Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Συλλόγου «Οἱ φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου»,
Ἀγαπητοὶ Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

ΜΕ ΠΟΛΛΗ ΧΑΡΑ Ξαναβρίσκομαι στὰ Ἰωάννινα, σ' αὐτὴ τὴ φιλόξενη αἵθουσα, μπροστὰ σ' ἓνα κοινὸ ποῦ μοῦ φαίνεται πάντα νέο καὶ γνώριμο. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου στοὺς ὀργανωτὲς αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης, στοὺς ΦΙΛΟΥΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟῦ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ποὺ ὀραματίζονται καὶ πραγματοποιοῦν πολλὰ καὶ καλὰ πράγματα γιὰ τὸν τόπο, καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο καὶ Πρόεδρο τῶν Φίλων κ. Κώστα Κωνσταντινίδη γιὰ τὴν φροντίδα αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης καὶ γιὰ τὴν τιμὴ ποῦ μοῦ κάνατε νὰ εἶμαι ἀπόψε μαζί σας. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς γνώριμο ἀπὸ τὰ κοινὰ φοιτητικὰ μας χρόνια καὶ ἀγαπητὸ συνάδελφο, κ. Γιάννη Μαυρομάτη, γιὰ τὰ καλὰ του λόγια, λίγο παρατραβηγμένα, ὅπως συνηθίζεται σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἐπαίνου τοῦ προσκεκλημένου ὁμιλητῆ.

‘Ο τίτλος τῆς ὁμιλίας μου εἶναι οἱ “Λόγιοι τοῦ ‘Δεσποτάτου’ τῆς ‘Ηπείρου”, ἕνα θέμα ὃχι ἀγνώστο ἴσως σὲ σᾶς καὶ γιὰ τούτῃ τὴν πόλῃ, ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ 41 περίπου χρόνια ἕνας γνωστὸς βυζαντινολόγος, μακαρίτης τώρα, ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Β. Τωμαδάκης μίλησε στὴν αἴθουσα Σπυρίδωνος τῆς Ζωσιμαίας Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας ἀκριβῶς μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ὁμιλία ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ σειρὰ «Διαλέξεις» τῆς Ἑταιρείας Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν, ἡ ὁποία καὶ μᾶς φιλοξενεῖ. Ἡ ἀναφορὰ στὴ διάλεξη τοῦ καθηγητῆ Τωμαδάκη δὲν κρύβει τόσο τὴ συγκίνηση ὅτι “γνώρισα” τὸν ἄνθρωπο λίγο καιρὸ πρὶν πεθάνει κι ὅτι αὐτὴ ἡ τηλεφωνικὴ ἐπικοινωνία ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνατυπώσουμε ὅλα τὰ ἔργα του τὰ διδασκτικὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ δείξω ὅτι ὁ Τωμαδάκης ἦταν ἐκεῖνος ποὺ συνέλαβε τὸ σχέδιο γιὰ μιὰ ἀποτίμηση τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ στὴν Ἑπειρο, ἀφοῦ τὰ γραμματολογικὰ του ἐνδιαφέροντα τὸν ὀδηγοῦν στὴν ἐξέταση τῆς κατάστασης τῶν γραμμάτων στὴν

Ἑλλάδα καὶ τὴ Νίκαια κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας. Ὡστόσο τὸ θέμα δὲν ἀποκρυσταλλώθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ σκέψη τοῦ «συντηρητικοῦ» βυζαντινολόγου Ν.Β. Τωμαδάκη. Ἡ στροφή πρὸς τὴ μελέτη τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ χῶρο καὶ τὴν ἀνθρωπογεωγραφία του, τὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου μέσα σ' αὐτὸν τὸ χῶρο, ὄχι μόνο στὴν ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, ἰδίως μετὰ τὸ 1960 καὶ στὸ διάστημα τῆς τελευταίας τριακονταετίας, ἔχει ἀνατρέψει τὴν ἀντίληψη μὲ τὴν ὁποία ἐξεταζόταν ἡ ὁργάνωση τῆς κοινωνίας τῆς Ἡπείρου κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ δημιούργησε προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν τουλάχιστο ζητήματα στὰ ὁποία ἡ παλαιότερη ἔρευνα φαινόταν νὰ ἔχει καταλήξει σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Ἐνα τέτοιο π.χ. μεγάλο ζήτημα προέκυπτε ἀπὸ τὸ ἐρώτημα «ἂν ὑπῆρξε αὐτόνομη ἢ καὶ αὐτόχθονη πνευματικὴ ζωὴ στὸ λεγόμενο Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου» μὲ σχεδὸν «πεσσιμιστικὴ» ἀπάντηση ἀπὸ τὸν μεγάλο ἱστορικὸ τοῦ Δεσποτάτου –ἀλλὰ καὶ τοῦ ὕστερου Βυζαντίου– Donald M. Nicol. Εἶναι γνωστὸς σήμερα ὁ ἐπιστημονικὸς ἀντίλογος σὲ ἓνα τέτοιο ἄκαμπτο συμπέρασμα· ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὰ ἐπιμέρους ζητήματα ἱστορίας, μνημειακῆς τοπογραφίας, ἐσωτερικῶν δομῶν, κοινωνίας, καθημερινῆς ζωῆς καὶ νοοτροπιῶν χύθηκε ἀπλετο τὸ φῶς ἀπὸ ἐρευνητὲς ποὺ ἐνδιαφέρθηκαν καὶ μελέτησαν τὸ χῶρο, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σχετίζονται μὲ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ μὲ τὴν ἡρωικὴ 8ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Λέω ἡρωική, γιατί χθὲς - προχθὲς καὶ πρότρίτα –ὅπως λέγαν οἱ βυζαντινοὶ– βρέθηκα στὴν ἰδιαίτερη Πατρίδα μου τὸ Μεσολόγγι, δίνοντας μιὰ διάλεξη γιὰ τὸν μνημειακὸ πλοῦτο τῆς περιοχῆς καὶ τί δὲν ἄκουσα γιὰ τὸ τρέξιμο ὡς ἐκεῖ τῆς Ἐφορείας νὰ προλάβει τίς ἐπαπειλούμενες καταστροφές).

Ἔχουν ἀλλάξει, συνεπῶς, τὰ δεδομένα σήμερα, ὥστε καὶ ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ παλαιότερες ἐπιστημονικὲς συμβάσεις, ποὺ λίγο ὡς πολὺ περιόριζαν τὴν ἔκφραση ἔστω τῶν ἀναζητήσεων, νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σπάζουμε τοὺς φραγμοὺς καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς παραμικρῆς συνεισφορᾶς ποὺ ἀποβλέπει ὄχι στὸν κατακερματισμό, ἀλλὰ στὴν ἐνιαία σύλληψη τῶν φαινομένων, νὰ μποροῦμε τώρα νὰ προσεγγίζουμε καλύτερα καὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ καὶ τὰ ἰδεολογικὰ φαινόμενα, ὅπως αὐτὰ λειτούργησαν σὲ συγκεκριμένες διαστάσεις χώρου καὶ χρόνου. Κι ἐδῶ ἀναλογίζομαι: πῶς θὰ μπορούσε ν' ἀντιληφθεῖ κανεὶς διαφορετικὰ τὴν ἐνότητα τοῦ Μεσογειακοῦ χώρου, χωρὶς τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ μοντέλου ποὺ ὁ Braudel ἐφάρμοσε στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι;

Τὸ πνευματικὸ φαινόμενο ποὺ συντελεῖται στὴν Ἡπειρο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ λεγόμενου Δεσποτάτου δὲν εἶναι ἓνα ξεκομμένο (ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὴν παράδοση τοῦ χώρου) φαινόμενο. Ἡ Ἡπειρος δὲν στάθηκε ἰδιαίτερα τυχερὴ, χάρι καὶ μόνο στὸν «ἀστάθμητο παράγοντα» τῆς ἱστορίας ποὺ μετακίνησε ἓνα μεγάλο σὲ ποσότητα ἀνθρώπινο δυναμικὸ μετὰ τὴν πρώτη ἄλωση τῆς

Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (τὸ 1204) πρὸς τὰ δυτικά, σ' ἓνα μικρὸ ὀργανωμένο κρατίδιο ἀρχικὰ ποὺ φιλοδόξησε νὰ γίνεи «Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία», οὔτε χάρη καὶ μόνο στὴν παρουσία στὸ χῶρο ὀρισμένων μεγάλων λογίων τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων τοῦ 13ου αἰῶνα, ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ πνευματικὸ φαινόμενο τῆς Ἡπείρου λειτούργησε, ἐπειδὴ ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις νὰ ἀναπτυχθεῖ. Ποιὲς ἦταν αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις;

Ἦταν πρῶτα-πρῶτα ὁ συγκεκριμένος χῶρος ποὺ παρουσιάζει μιὰ ξεχωριστὴ ἐνότητα: χῶρος κλειστὸς ἀπὸ ἄποψη γεωγραφικὴ αὐτοπεριορίζεται νὰ ἀναπτύξει κάθε ἀνθρώπινη δραστηριότητα πάνω στὸν ἄξονα Βορρᾶ-Νότου, μὲ ὅρια τα γνωστὰ ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Διοκλητιανοῦ δύο τμήματα τῆς μιᾶς ἐπαρχίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ: *Epirus Vetus* καὶ τὴν *Epirus Nova*. Ἀπὸ τὸ ἓνα πλευρὸ ἡ γεωγραφικὴ κάλυψη τῶν νῶτων· ἀπὸ τὴν ἄλλή ἡ θάλασσα, ὁ χῶρος τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τῆς ἐπικοινωνίας. Μόνο ἓνα, δύο, τρία ἢ τέσσερα περάσματα πρὸς τὴν Ἀνατολὴ (κι αὐτὰ δύσβατα καὶ πολυημερινὰ) κρατοῦσαν τὶς πόρτες ἀνοιχτὲς ἢ κλειστὲς ἀνάλογα μὲ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες.

Ὁ παραγωγικὸς χῶρος ἀπλώνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γύρω ἀπὸ τὰ βαθύτερα σημεῖα τῶν λεκανοπεδίων, ὅπου ὑπάρχουν ἀφθονότεροι ὑδάτινοι πόροι: στὶς παραλίμνιες περιοχές, στὶς κοιλάδες τῶν ποταμιῶν ποὺ ἐκβάλλουν στὸ Ἰόνιο ἢ πρὸς τὴν Ἀδριατικὴ. Στὶς δυτικὲς ἀκτὲς οἱ φυσικὲς λιμνοθάλασσες (Μεσολόγγι, Αἰτωλικό, Μύτικας, Βόνιτσα, Ἀμβρακικός, Πάργα, Καλαμάς κτλ.) μὲ τὸν ἀλιευτικὸ πλοῦτο συνέβαλλαν μαζί μὲ τὴν παραδοσιακὴ γεωργικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν κτηνοτροφία σ' ἓνα γερὸ ἄξονα οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ εὐνοοῦσε τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους. Αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφο εὐνόησε τὴ συγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς πολὺ γνωστὲς καὶ ἀρχαιότερες οἰκιστικὲς θέσεις, ποὺ ἦταν ἐλκυστικὲς καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους ποὺ ἦταν ὁ τόπος τῆς ἐπιλογῆς γιὰ τὴ μόνιμη ἐγκατάστασή τους καὶ γιὰ τοὺς μετανάστες ἢ τοὺς ξένους ποὺ ἐπηρέαζαν μὲ τὶς κινήσεις τους τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἀσφαλῶς ὡς πρὸς τὴ δημογραφικὴ κατανομὴ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πορεία τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων ποὺ συνέβαιναν στὸ χῶρο. Ὑπάρχουν, συνεπῶς καὶ περίοδοι διασκορπισμοῦ τοῦ «ἀστικοῦ» πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἐνδότερα καὶ τὶς ἐρημιὲς ἀπὸ τὸ φόβο κυρίως τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν στὰ παράλια, ἀλλὰ καὶ περίοδοι συγκέντρωσης τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις, στὶς κωμοπόλεις καὶ τὰ ὀλιγάνθρωπα, ἔστω, χωρία. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ παρουσία ἢ ἀπουσία καὶ δραστηριοτήτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Γιατὶ ὅμως ἐπιμένω σὲ μιὰ τέτοια ἐξωγραμματειακὴ ἀνάλυση; Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι ἀπλή. Ὅχι ἀσφαλῶς νὰ μεταφέρω ἐδῶ τὴν ἀνάπτυξη ποὺ ἔκαμα ὅταν μοῦ ζητήθηκε νὰ γράψω τὸ κεφάλαιο «Γράμματα καὶ πνευματικὴ ζωὴ στὴ βυζαντινὴ Ἡπειρο (4ος-15ος αἰῶνας)», στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ποὺ τὸ Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν τοῦ

Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων συντάσσει, ἀλλὰ γιὰ νὰ πῶ μὲ δυὸ λόγια ὅτι ἡ πνευματικὴ παράδοση τοῦ τόπου λειτουργεῖ μέσα στὸ ἴδιο πλαίσιο καὶ μὲ τοὺς ἴδιους κανόνες καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ (κυρίως κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ) ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας), καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ (7ος-12ος αἰ.), καὶ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ (12ος-15ος αἰ.) περίοδο.

Τὸ πλαίσιο καὶ ἡ παράδοση εἶναι, νομίζω, εὐρύτερα γνωστά. Τὰ μεγάλα κέντρα (ἢ ἔστω ἐκεῖνα ποὺ συγκεντρώνουν τοὺς πληθυσμούς), ποὺ ἀναπτύσσουν κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι οἱ πιὸ γνωστὲς πόλεις ποὺ συνεχίζουν τὴν παλαιοχριστιανικὴ τους παράδοση: ἡ Ναύπακτος λ.χ., ἡ Νικόπολις, ἡ Φωτικὴ, ἡ Εὐροία στὴν Παλιὰ Ἥπειρο, ἡ Βυλλίδα, τὸ Βουθρωτὸ καὶ τὸ Μπάσι στὴ Νέα, ἢ ἡ Λυχνιδὸς-Ἀχρίδα στα ΒΑ ὅρια τῆς περιοχῆς.

Τὶ ἔμεινε ἀπὸ αὐτὴν τὴν πνευματικὴ ζωὴ; Τίποτα δὲν θὰ ξέραμε ἂν δὲν ὑπῆρχαν πέντε-ἕξι μαρτυρίες γιὰ πρόσωπα, καὶ κυρίως τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα νὰ ἀναστήσουν πρῶτα τὸ οἰκιστικὸ, νὰ μαντέψουν στὴ συνέχεια τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ καὶ νὰ στῆσουν, τέλος, τὸ πνευματικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο λειτούργησε ἡ πνευματικὴ ζωὴ, κινήθηκε ὁ κόσμος τῶν λογίων καὶ τῶν διανοουμένων. Γιὰ ποῖον π.χ. γράφτηκαν τὰ ἔμμετρα καὶ λογιώτατα ἐπιγράμματα ποὺ μᾶς σώθηκαν κατὰ τύχη στὴ βασιλικὴ τοῦ Δουμετίου στὴ Νικόπολη;

† Ωκεανὸν περίφαντον ἀπίριτον ἔνθα δέδορχας
γαῖαν μέσσον ἔχοντα σοφοῖς ἰνδάλμασι τέχνης
πάντα πέριξ φορέουσαν ὅσα πνιεῖτε καὶ ἔρπει
Δουμετίου κτέανον μεγαθύμου ἀρχιερεῖος

ἕνα τέτοιο λογοτεχνικὸ κατάλοιπο ὅπως καὶ τὸ ἄλλο ποὺ σᾶς διαβάζω ἀμέσως:

† Λίθον ἀπαστράπτοντα θεοῦ χάριν ἔνθα καὶ ἔνθα
ἐκ θεμέθλων τολύπευσε καὶ ἀγλαίην πορε πᾶσαν
Δουμέτιος περίπυστος ἀμωμήτων ἱερῶν
ἀρχιερεὺς πανάριστος ὅλης πάτρης μέγα φέγγος.
[αὐτὴ πύλη τοῦ κυρίου δίκαιοι εἰσελθέτωσαν].

Ἕνα τέτοιο λογοτεχνικὸ ἔργο προϋποθέτει κοινὸ ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ γράμμα, προϋποθέτει «κύκλο» ἀνθρώπων πεπαιδευμένων γιὰ νὰ μποροῦν νὰ συνδιαλέγονται μὲ τὸ συνθηματικὸ περιεχόμενο τῶν μηνυμάτων ποὺ ἀποπνέει ἡ ἀρχαιότερη γλῶσσα, τὸ στύλ καὶ ἡ τεχνικὴ μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ὁ λόγος τοῦ περιεχομένου. Πάνω σ' αὐτὸν τὸν κανόνα βασίζεται ἡ ὁργάνωση αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε «πνευματικὸ περιβάλλον» σ' ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικοχρονικὸ πλαίσιο. Γιὰ νὰ λειτουργήσῃ αὐτὸ τὸ «πνευματικὸ περι-

βάλλον», γιὰ νὰ ὑπάρξει «πνευματικὴ ζωή», χρειάζονται ἀπαραίτητα τρεῖς λειτουργικοὶ παράγοντες:

- α) ὁ πομπός, ὃς ποῦμε ὁ δημιουργὸς λόγιος ἢ τεχνίτης
- β) ὁ δέκτης, ὃς ποῦμε ὁ μορφωμένος καὶ σχεδὸν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἐπικοινωνίας μὲ τὸν δημιουργὸ ἀποδέκτης τοῦ προϊόντος, αὐτὸν ποὺ ὀνομάζουμε διανοούμενο καὶ
- γ) τὸ σταθερὸ κέντρο, τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο συγκεντρώνει τὸν μεγαλύτερο πληθυσμὸ καὶ φιλοξενεῖ τόσο τὴν κοσμικὴ ὅσο καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἐξουσία· τὸ κέντρο ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο συναντιοῦνται καὶ ἀνακατεύονται τὰ πάσης φύσεως κοινωνικὰ στρώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται ἡ πνευματικὴ *élite* καὶ ἀναπτύσσει τὴ δική της δραστηριότητα.

Στὸ σημεῖο αὐτό, κυρίως καὶ κύριοι, μιῶ ἀπροκάλυπτα γιὰ ἓνα μοντέλο ποὺ ἐπικεντρώνει τὴν προσοχὴ στὸ ἀνώνυμο λογοτεχνικὸ ἔργο, ὅπως εἶναι οἱ ἔμμετρες ἐπιγραφές ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ «Δεσποτάτου» κατὰ τὸν 13ο αἰώνα καὶ οἱ ὁποῖες ὁμολογουμένως καὶ ἀπὸ ἄποψη ποσότητας (συγκρινόμενες μὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τῆς ἴδιας περιόδου) ὑπερτεροῦν καὶ ἀπὸ ἄποψη ποιότητας λογοτεχνικοῦ ἀποτελέσματος παρουσιάζουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Τί σηματοδοτεῖ ὁ ὅρος «λόγιος» σὲ τέτοια κείμενα ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀνώνυμα, ὥστόσο τὰ ἔγραφε κάποιος (καὶ μάλιστα λόγιος!); Τί ὑπονοεῖ ὁ ὅρος «ἀποδέκτης» αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ μάλιστα τόσο ἔντεχνων κειμένων;

Εἶναι ἡ στιγμή, νομίζω, νὰ ὀρίσουμε τὸ πλαίσιο τοῦ «κύκλου τῶν λογίων» –ἀλλὰ καὶ τῶν «διανοουμένων»– στὸ κλειστὸ περίγραμμα τοῦ λεγομένου «Δεσποτάτου», χωρὶς ἄλλες περιστροφές. Παρὰ μόνον μὲ μιὰ βασικὴ ἐπισήμανση: ὅτι ὁ χῶρος μετέχει καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν γενικότερη πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, ἐπειδὴ ὁ κεντρομόλος χαρακτήρας τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ μαγνητίζει τὴν περιφέρεια, ἡ ὁποία διαρκῶς μπολιάζεται ἀπὸ τὸ δυναμικὸ τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων τῆς πρωτεύουσας ποὺ ὑπηρετεῖ τὸν κρατικὸ μηχανισμό μέχρι καὶ αὐτὴ τὴν ἄλωση ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὸ 1204. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἀποστολὴ λογίων ἀπὸ τὸ Κέντρο πρὸς τὴν Περιφέρεια λειτουργεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ 1204, ὅταν στὴ Ναύπακτο π.χ. ἀποστέλλονται ὡς μητροπολίτες ὁ γνωστότατος βυζαντινὸς λόγιος (χρονογράφος καὶ μυθιστορηματογράφος) Κωνσταντῖνος Μανασσῆς (1177-1182;), θεῖος τοῦ μετέπειτα ἱεράρχη καὶ λογίου τῆς Ἡπείρου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ ἐλάχιστος γνωστός, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε πεπαιδευμένος προγενέστερος λόγιος μητροπολίτης Λέων, (±1172) τοῦ ὁποῖου δείγματα τῆς λογοτεχνικῆς του δεινότητος ἔμελλε ν' ἀπομείνουν μόνον τὰ σπαράγματα τῆς ἐπιγραμματικῆς του τέχνης:

- «τὸν τύμβον ἡτρεπίσεν, ὃν βλέπεις ξένε
ὅς, εἴ μεν ἐν τούτῳ πέσοι, θεῷ χάρις»
- «Ἀρχιθύτην Λέοντα Ναυπάκτου σκέποις»
- «Λέων ὁ σεμνὸς Ναυπάκτου θυηπόλος». (±1108)

Ἡ μήπως στὴν Ἀχρίδα δὲν ὑπηρέτησέ ὡς ἀρχιεπίσκοπος ὁ Θεοφύλακτος ἀπὸ τὴν Εὐβοία; Στὸ χῶρο, λοιπόν, τοῦ «Δεσποτάτου» ἔχουμε σὲ λειτουργία τὰ παλιά «ἀστικά» κέντρα, μέσα στὰ ὁποῖα εὐνοεῖται ἡ ἀνάπτυξη πνευματικῆς ζωῆς, πνευματικῆς παραγωγῆς καὶ ἀποδοχῆς τῆς. Πλαίι στὰ μεγάλα, ὅσο μπορούμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε μεγάλα, πάντως τὰ μεγαλύτερα αὐτὰ κέντρα, δημιουργοῦνται ἢ ἀναπτύσσονται μικρότερα κέντρα. Καὶ μιὰ καὶ ὁ λόγος γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν κέντρων γιὰ τὴ δημιουργία λογοτεχνικοῦ κύκλου λογίων καὶ διανοουμένων, θὰ πρέπει νὰ δώσουμε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα ἐκείνων τῶν κέντρων ποῦ, ἐνῶ λειτουργοῦν «παράκεντρα», θὰ τολμούσα νὰ τὸ ἐκφράσω ἡχηρὰ ὅτι βρίσκονται στὸ «κέντρο» τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ χώρου, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι μικρὰ μὲν ἀλλὰ αὐτοδύναμα «κέντρα» δημιουργίας ἢ ἀποδοχῆς λόγου ἢ τέχνης, αὐτῆς δηλαδὴ τῆς οὐσίας τοῦ βυζαντινοῦ οὐμανιστικοῦ πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὰ γνωστὰ ἢ λιγότερο γνωστὰ, μεγάλα ἢ μικρὰ μοναστικά κέντρα ποῦ ὑπάρχουν καὶ ἀναπτύσσονται σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τοῦ χώρου τοῦ λεγόμενου «Δεσποτάτου». Τό τρίπτυχο

κέντρο (πόλη, κωμόπολη, μοναστήρι)

λόγιοι (μορφωμένοι ἡγέτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώθηκαν γραπτὰ κείμενα ἢ πληροφορίες ὅτι ἐπιδόθηκαν στὴ συγγραφὴ)

διανοούμενοι (αὐτοὶ ποῦ ὄντας μορφωμένοι ἐπικοινωνοῦν μὲ τὰ κείμενα τῶν λογίων καὶ συγκροτοῦν τοὺς «κύκλους» των, μετέχοντας στὴν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικῆς ζωῆς κατὰ τόπους).

Τό τρίπτυχο, λοιπόν, αὐτὸ στηρίζει τὸν πολιτισμὸ ποῦ ἀναπτύσσεται στὰ ὄρια τοῦ λεγόμενου «Δεσποτάτου». Ἔτσι, δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ σήμερα κανεὶς μεμονωμένα τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση ἐνὸς λογίου, παρὰ μόνον σὲ συνάρτηση μὲ τίς δυὸ ἄλλες παραμέτρους ποῦ συγκροτοῦν ἢ καὶ κρατοῦν τὴν πνευματικὴ ζωὴ σὲ κάποιο ἐπίπεδο μέσα στὸν συγκεκριμένο χῶρο. Ἔτσι, δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε μόνον τὴ μορφή τοῦ λογίου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἀν δὲν τὴν συναρτήσουμε μὲ τὸ «κέντρο», τῆς Ναυπάκτου, κι ἂν δὲν προχωρήσουμε ἀκόμα περισσότερο μὲ τὰ ὑπόλοιπα «κέντρα» τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου, τὴν Ἄρτα λ.χ. ἢ τὰ Ἰωάννινα. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη, καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδας Δημητρίου Χωματηνοῦ ἢ Χωματιανοῦ κι ἀκόμη γιὰ τὴ μορφή τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα στὴ σχέση του μὲ τὸ Δυρράχιο καὶ τὴν Ἀχρίδα. Διαμορφώνεται λοιπόν ἓνα σύνθετο

πλέγμα τόπων, κινήσεων, ανθρώπων καὶ κύκλων ποὺ παρουσιάζουν ἓνα ἐπίσης σύνθετο φαινόμενο.

Χρειάζεται ἐπομένως νὰ γνωρίζουμε ἐξίσου καλὰ τὸ «κέντρο» στὸ ὁποῖο ζεῖ καὶ κινεῖται ὁ λόγιος. Ἡ Ναύπακτος π.χ. περιγράφεται ὡς μιὰ πόλη καθαρή, μὲ πλούσια νερά, μὲ πληθυσμὸ «πολυοχλίας καὶ ταραχῆς», μὲ κληρὸ «εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενον». Σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς εἶναι τὰ δημόσια-ἐκκλησιαστικά κτήρια, ὅπως ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου, ὁ ὁποῖος -σὲ καιροὺς ἀκμῆς καὶ εἰρήνης- ἄστραφτε, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ ὠραῖες εἰκόνες. Ἀκόμη τὸ κοντινὸ ἐπισκοπεῖο «ἐκ τιτάνου καὶ λίθων θριγγῶ περισφιγμένον», περιγράφεται ὡς «συνεπτυγμένον παλάτιον» μὲ προαύλιο καὶ αὐλόπορτες «ἐκ ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ». Εἶναι αὐτὸ τὸ σύνολο ποὺ ζήλεψε ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας, ὁ ἀδελφὸς τοῦ πιὸ φημισμένου ἡγέτη τοῦ «Δεσποτάτου», τοῦ Θεοδώρου Δούκα. Κι ὅταν ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν λόγιο μητροπολίτη, τοῦ τὸ κατέλαβε, τοῦ ξήλωσε ὅλα τὰ ὑλικά (τὰ μάρμαρα, τὰ σκαλοπάτια, τὶς πόρτες), γιὰ νὰ τὰ τοποθετήσῃ σ' ἓνα δικό του παράξενο κτήριο, ἐρημώνοντας τὸ ἐπισκοπεῖο. Γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαμάχη πλέκονται οἱ ἀναφορὲς ποὺ μᾶς παρέχουν σήμερα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς κέντρου στὸ χῶρο τῆς Ναυπάκτου μὲ τοὺς ἀνθοστόλιστους κήπους, τὸ λουτρό, καὶ τὸ φρούριο μὲ τοὺς ὀχυρωματικοὺς πύργους. Ἕνα «ἀστικό» κέντρο στὴν περιοχὴ. Εἴμαστε τυχεροὶ ποὺ διαθέτουμε τέτοιες πληροφορίες ποὺ στήνουν τὸ σκηνικὸ τῆς οἰκιστικῆς τῆς ὀργάνωσης, ἀφοῦ τὴν εἰκόνα τῆς συμπληρώνουν οἱ ἀποσπασματικὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὶς «κατοικίες», οἰκίες ποῦ χαρακτηρίζονται «πολύξυλοι καὶ πολύπλινθοι», διώροφες καὶ τριώροφες, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐξωαστικούς οἰκίσκους καὶ τὶς καλύβες, «τὶς χωρικές καλύβες» ὅπως τὶς ὀνομάζουν τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου.

Πῶς μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση ἑνὸς λογίου, ὅπως ὁ Ἀπόκαυκος, ὅταν ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ γνώση τοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ὁ λόγιος; Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, γεννημένος στὴν Κωνσταντινούπολη κι ἔχοντας λάβει τὴν πιὸ λαμπρὴ μόρφωση στὸ περιβάλλον τῆς, γνώρισε τὴν Ναύπακτο, ὑπηρετώντας γιὰ λίγο τὸ θεῖο του μητροπολίτη Κωνσταντῖνο Μανασσῆ. Ὑστερα ἀπὸ θητεία γραμματέα στὸ Πατριαρχεῖο ἔρχεται ὡς ἐκλεγμένος Μητροπολίτης στὴ Ναύπακτο καὶ ἡ ἄλωση τῆς Πόλης (1204) τὸν βρίσκει ἐδῶ.

Ὁ ἴδιος μᾶς περιγράφει τὴν ἀντίθεση τοῦ περιβάλλοντος τῆς πρωτεύουσας μὲ αὐτὸ ποὺ ζεῖ στὴ μακρινὴ περιφέρεια, ἀπαράλλαχτο μοτίβο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐπαναλαμβάνουν οἱ τοποθετημένοι μακρὰν τῆς πρωτεύουσας μητροπολίτες, ὅπως π.χ. ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης, γνωστός-φίλος τοῦ Ἀποκαύκου ὅταν ἀναφωνεῖ: «βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὦν ἐν Ἀθήναις»!

Γράφει ο ίδιος ο Απόκαυκος:

«*Ἀλλ' ὅτε τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡῦγει ὁ λύχνος καὶ τὸ σεβαστὸν τῆς σοφίας μέγα τέμενος ἡῦγαξε, περὶ χοροὺς φιλοσόφων, περὶ ῥητόρων ξυλλογὰς ἐστρεφόμεθα καὶ ὑπ' αὐτῶν περιελαλούμεθα καὶ πλέον ἢ φοιτῶντες ἐς διδασκάλων αὐτίκα ἐδιδασκόμεθα, προβαλλομένου ἄλλου ἄλλο προβαλλομένου θεωρημάτων τε καὶ ζήτημα ἐπιστήμης ἀφ' ἑκατέρας ταύτης καὶ τέχνης· ὅτε δὲ εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἀναβεβήκαμεν... τότε δὴ τότε τῶν ἐνάρθρων ἐκείνων καὶ φιλοσόφων φωνῶν τὰς ἀνάρθρους τῶν ζώων τὰς ἀσημάντους ἀντηλλαξάμεθα καὶ τοῦτο δὴ τὸ τῆς παροιμίας "ἀφ' ἵππων εἰς ὄνους" μεταπεπτώκαμεν, καὶ ὅπη τυχὴ πλανώμεθα καὶ ἄλλοι ἄλλοτε ἐνσκηνοῦμεθα».*

Ἔχει σημασία νὰ παρατηρήσει κανεὶς αὐτὴ τὴ «μετάπτωση». Γιατὶ ὁ Απόκαυκος δὲν ἦρθε στὴ Ναύπακτο μόνο νὰ διοικήσει μιὰ μεγάλη μητρόπολη ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος ς' τοῦ Σοφοῦ (901/2) εἶχε ὑφιστάμενες 7 μὲ 8 ἐπισκοπὲς (Ρωγῶν, Ἰωαννίνων, Φωτικῆς, Ἀδριανουπόλεως-Δρυϊνουπόλεως, Βουθρωτοῦ καὶ τὶς πλησιέστερες Ἀχελώου-Ἄετοῦ καὶ Βονδιτίτζης), οὔτε μετὰ τὴ στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν Θεόδωρο Δούκα καὶ τὴν πολιτικὴ συμπόρευσίν του νὰ ὀνειρεύεται τὴν ἐπανάκτηση τῆς Πόλης ἀπὸ ἐκείνον καὶ τὸν ἑαυτό του οἰκουμενικὸ πατριάρχη. Ἦρθε νὰ ζυμωθεί μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς δικαιοδοσίας του, νὰ τοὺς γνωρίσει ἀπὸ κοντά, νὰ γευτεῖ μαζί τους τὶς δυσκολίες τους. Ἐτσι ἐρμηνεύεται σήμερα ὁ βαθύτερος ἀνθρωπισμὸς ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ ἔργο του καὶ ποὺ δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀνθρωπιστικὴ ψυχρὴ κλασσικὴ παιδεία ποὺ γνωρίσε στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου, μελετώντας τὸ νομοκανονολογικὸ ἔργο του, παρατηροῦν ὅτι ὁ Απόκαυκος ἐπέβαλε στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐγκληματοῦσαν ἐλαφρότερες ποινὲς ἀπὸ ἐκείνες ποὺ προέβλεπαν οἱ κανόνες κι αὐτὴ ἡ αὐθεντικὴ μορφή τοῦ Μ. Βασιλείου. Τὸ ἔργο του δημιουργεῖται καὶ γράφεται σ' ἓνα διαφορετικὸ περιβάλλον ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ δῆθεν ἐκλεπτυσμένο/ ἀριστοκρατικὸ τῆς πρωτεύουσας. Κι ὅταν ἡ σύγκρουσή του μὲ τὸν Κωνταντῖνο Δούκα εἶναι στὸ ζενὶθ τῆς σφοδρότητας ὁ Απόκαυκος ζητᾷ τὴν παρέμβαση τῆς Μαρίας Δούκαινας τῆς συζύγου τοῦ Θεοδώρου: «*καὶ λύτρωσαί με ἀπ' αὐτοῦ καὶ τῆς ἀπανθρωπίας αὐτοῦ καὶ τῆς ἀναισχυντίας τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ*». Αὐτὴ ἡ ἔριδα ποὺ κράτησε πάνω ἀπὸ 10 χρόνια καὶ ποὺ τοῦ στοίχισε διωγμοὺς καὶ ἐξορίες ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, σφυρηλάτησε τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τοῦ λογίου καὶ διαμόρφωσε τὴ γραφὴν του σὲ μιὰ λογοτεχνικὴ ἔκφραση ποὺ ὁμοιά της δὲν ξαναβρίσκεται εὐκόλα σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία:

«*Ἐγὼ δ' ἐφάπαξ τῆς ἐπισκοπῆς ἐκκρουσθεὶς καὶ ἀπὸ μητροπολίτου εἰς χωροεπίσκοπον καταβάς, ἐν παροικίᾳ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν ποιοῦμαι τὴν διαίταν, καὶ σὺνειμι χωρικοῖς καὶ παρὰ βόας ἔχω καὶ βῶλον καὶ ἄροτρον, καὶ πονοῦμαι περὶ ὑδραγωγοὺς καὶ ὀρχάτους ἀνακαθαίρω φυτῶν, καὶ δίκας δικάζω ὁ μητροπολίτης (ὁ γνώριμος ἐν ἐώᾳ, ὁ ἐν ἐσπέρᾳ μὴ ἄγνωστος, ὁ ἐν τῇ βασιλευούσῃ πάλαι ὑποβλεπόμενος, ὡς οἱ πολλοὶ μὴ ὀρθῶς δοξάζουσιν, ὁ ἐλλόγιμος), ὅσας*

κλοπή συνίστησιν ἀμαξῶν, ὅσας ὄνοι ἀλλότρια βρωματιζόμενοι λήια καὶ τὰς οὐράς ἐντεῦθεν ἀποκοπτόμενοι καὶ ὅσας φώριόν τι σκεύους γεωργικοῦ· φούρτιβον δὲ τὸ κλέμμα γλῶσσα καλεῖ ῥωμαϊζουσα. Ἦδη δὲ καὶ χαλκεὺς πάρεστί μοι κριθησόμενος ὅτι τὴν τοῦ γείτονος ὕνιν οὐ κατὰ τύχην ἐχάλκευσεν, οὐδὲ σχῆμα ταύτῃ τὸ πρέπον ἐνέθετο, οὐδὲ κατὰ βραχὺ τοῦ πυρὸς ἐξάγων χειρολαβίδι καὶ σφύρα τύπτων εἰς εὐτελὲς αὐτὴν ἐξειργάσατο, ἀλλὰ τῷ πυρὶ λιπάνας εἰς διαρκές καὶ καταχαυνώσας οὕτω τὸν σίδηρον, εἴτα σφυρηλατῶν τὸν ὄγκον ταύτης ἠλάττωσε. Ταῦτα τὰ κρίματά μου, τοῦ ποτὲ τὰ κρίματα τῆς περιβλέπτου συνόδου χειρογραφούντος εἰς <εὐ>στοχίαν, ὥς που ἐλέγετο. Ὁ δὲ τόπος, ὃν παροιῶ, καθήλιος, δέσποτα, καὶ καταυγάζει τοῦτον τὸν τόπον οὗτος ὁ γίγας, ἄφ' οὗ τὸν ἐσπέριον παραμείψεται... αὐλαία μεγάλη τετράγωνός ἐστι καὶ ἰσόπλευρος καὶ διαλαμβάνουσι τὰ μήκη καὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν ταπειναὶ οἰκίαι καὶ παλαιαί, διαιρεταὶ εἰς κελλάθρας, αἷς ἐνσκηνοῦμεθα. Ἀδιαίρετον δὲ ὃν τὸ τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὥς δὲ γεωμέτραι λέγουσι ἐμβαδόν, καὶ μὴ διαιρεθὲν ὥς ἐχρῆν εἰς αὐλὴν καὶ εἰς μέσαυλον, ὥς ἐν τούτῳ μὲν τὴν ἐκ ζώων ἡμετέραν ὑπαρξὶν ἐνοικίζεσθαι, ἡμᾶς δὲ τῷ ὑπολοίπῳ μέτρῳ τῆς αὐλῆς ἐνσκηνοῦν, ἐσμέν ὁμοῦ χρήματα πάντα, ἄνθρωπος, ἵππος, νῆττα καὶ χῆν καὶ σύες, περιστερραί, πρόβατα, βοῦς τε καὶ κύων, σῖτος, κριθὴ καὶ κέγγρος, ὄσπριον, λῖνον, ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος, ὥς δε καὶ ξύλον· καὶ ἐνθεν μὲν βληχᾶται τὸ πρόβατον, ἐκείθεν δὲ μυκάται ὁ βοῦς, ἵππος τε χρεμετίζει καὶ παππάζει ὁ χῆν, καὶ περιγυρᾶντες οὖν τὰ δελφάκια καὶ φωνεῖ τορὸν ὁ μεγιστόφωνος ὄρνις...».

Ὁ χώρος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, ὁ χώρος τῆς τότε Ἠπείρου διαμόρφωσε ἓναν «σύγχρονο» λογοτέχνη. Στὸ μεγάλο του ἔργο, ποὺ σώθηκε χάρις σε λίγα χειρόγραφα, τὸ σπουδαιότερο μάλιστα ἀπὸ ἓνα χέρι μοναχοῦ ἀπὸ τῆ μονῆ Μεσοποτάμου τῆς Ἠπείρου, ξεδιπλώνεται τὸ μεγάλο ταλέντο τοῦ δημιουργικοῦ λογοτέχνη. Ὁ κύκλος τῶν ἀνθρώπων ποὺ συναναστράφηκε εἶναι εὐρύς, τὰ «κέντρα» στὰ ὁποῖα πέρασε ἀμέτρητα: ὅλος ὁ χώρος τῆς Ἠπείρου καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ κράτους ἢ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία. Δὲν εἶναι ἄστοχη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὅλα τὰ ἐπίσημα κείμενα τοῦ Θεόδωρου Δούκα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο· ὅπως ἴσως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ βρίσκεται στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου, τὴν ἑδρα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου: Ὁ Ἀχελῶος εἶναι ἓνα ἄλλο «κέντρο» ὅπου ἐδρεύει «ὁ δοῦξ τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου» καὶ ἑδρα τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου σ' ἓνα χωρὶ ποὺ ἄλλοτε θὰ ἦταν ἓνα τυπικὸ βυζαντινὸ κάστρο. Εἶναι ἄραγε τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ δικό του ἢ τοῦ φίλου του ἐπισκόπου Εὐσταθίου ποὺ μαζί μὲ τὸν λόγιο δούκα Νικόλαο Γοριανίτη, ἀδελφὸ τοῦ Νικηφόρου Γοριανίτη, κι ἓναν ἀκόμη ποὺ ἔγινε μητροπολίτης Σερρών, ἀποτελοῦν ἓναν «κύκλο λογίων» στὸν Ἀχελῶο;

Λίγο πιὸ πάνω, στὴ Βόνιτσα, ἓνας ἄλλος πυρήνας «λογίων» κινεῖται καὶ βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀπόκαυχο: εἶναι ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Βονίτσης Νικόλαος, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ σχολεῖο μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Δημήτριο

Εὐγενιώτη (ψηφοδιδάσκαλο), στὴ Βόνιτσα, εἶναι γιατρὸς καὶ ἀλληλογραφεῖ μετὰ τὸν Ἀποκαύκο, ἐνῶ ἡ πόλη του ἀποτελεῖ «ἐστία» ποὺ διασυνδέεται μετὰ γνωστὰς ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μονές.

Ἀσφαλῶς ἡ Ἄρτα ἦταν ἐπίσης ἓνα σημαντικὸ κέντρο ὄχι μόνο ὡς πρωτεύουσα τοῦ κρατιδίου καὶ ὡς πόλη, ὅπου πολιτικές, στρατιωτικές καὶ ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες γνώριζαν μέρα μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ πολιτισμοῦ της ἐπιπέδου, ἀλλὰ ἐδῶ εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ ἰσχυροὶ φίλοι τοῦ Ἀποκαύκου, ποὺ ἀλληλογραφοῦν μαζί του, κι ἀνάμεσά τους ἡ μορφωμένη Μαρία Δούκαινα καὶ ὁ εὐεπίδεκτος μαθήσεως Θεόδωρος Δούκας ἢ τὸ δεξι χέρι του, ὅπως λέγεται ὁ λόγιος μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος, ἀδελφὸς τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, τοῦ τελευταίου πιστοῦ φίλου τοῦ Ἀποκαύκου.

Στὰ Ἰωάννινα βρίσκουν καταφύγιο οἱ μεγάλες βυζαντινὲς οἰκογένειες μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ὁ Μιχαὴλ Α' (1205-1215) τοὺς παραχώρησε τὸ «κάστρο» γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ νὰ στήσουν τὴν «ἀστική» ζωὴ τους, καὶ λίγα χρόνια μετὰ (1232) οἱ ντόπιοι Καστροῦνοι προσπαθοῦν νὰ τοὺς διώξουν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αὐτοὶ εἶχαν ἐδραιωθεί στὴ «σώτηρα κιβωτὸ» ποὺ τοὺς προσέφερε ὁ Μιχαὴλ. Οἱ Φιλανθρωπηνοί, οἱ Στρατηγόπουλοι, οἱ Μελισσηνοὶ διαμορφώνουν τὴν ἀριστοκρατία τῶν Ἰωαννίνων ποὺ φροντίζει στὴ συνέχεια γιὰ τὴ δική της παράδοση. Ἔτσι τὸ πρὶν «πολίδιον» τῶν Ἰωαννίνων, γίνεται «κέντρο σημαντικό», τέτοιο ὥστε ἓναν αἰῶνα ἀργότερα (τὸ 1319) νὰ ἐμφανίζεται ὡς «ἄστυ» καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος μετὰ ἓνα περίφημο χρυσόβουλλο ἔγγραφο κατοχυρώνει τὰ κεκτημένα τῆς ἡπειρωτικῆς καστροπολιτείας. Τὸ χρυσόβουλλο (ποὺ ξεπερνᾷ σὲ μῆκος τὰ 3,5 μέτρα καὶ τὸ πλάτος τῆς περγαμηνῆς φτάνει τὰ 27 ἐκ.) ἀναβιβάζει τὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη, καθιερώνει ἓνα σύστημα ἀπονομῆς τοῦ δικαίου ἀπὸ ἐκλεγμένους πολίτες, προσφέρονται φοροαπαλλαγές καὶ οἰκονομικὲς διευθετήσεις, μετὰ ἄλλα λόγια παραχωροῦνται τὰ προνόμια ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς στοὺς «καστρινοὺς Ἰωαννινιώτας» ποὺ θὰ πορευτοῦν στὴν Ἱστορία πιά ὡς σῶμα κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), τοῦ Συμεὼν Urosh (-1371), τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου (1367-1384) καὶ τῶν διαδόχων του ὡς τὴν ὑποταγὴ τους στοὺς Τούρκους μετὰ τὸν γνωστὸ ὀρισμὸ τοῦ Σινὰν Πασᾶ (1430).

Ἀλλὰ ὁ κύκλος τῶν «λογίων» τοῦ Δεσποτάτου στὰ χρόνια τοῦ Ἀποκαύκου (μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1234 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1235 ποὺ πέθανε) ἐπεκτείνεται καὶ στὴν Κέρκυρα, ὅπου ἀπὸ τὸ 1219 ὁ Γεώργιος Βαρδάνης βρίσκεται στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο, κι ὡς τὴν Ἀχρίδα, ὅπου ὁ συμμαθητὴς καὶ φίλος του Δημήτριος Χωματιανὸς θὰ ὑπηρετήσῃ τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου στὴν κορυφαία του πολιτικὴ πράξη, τὴ στέψη δηλ. τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς βασιλέα στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Πεντηκοστὴ τοῦ 1227.

Ἀναθρεμμένος μέσα στο ἴδιο πνευματικὸ κλίμα στὸ ὁποῖο ἀνατράφηκε καὶ ὁ Ἀπόκαυκος ὁ Δημήτριος Χωματηνὸς ἄφησε ἓνα πλούσιο νομικὸ ἔργο εἴτε μὲ τὴ μορφή ἀποκρίσεων σὲ διάφορα ἐρωτήματα ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἢ ἡγεμόνων εἴτε ὡς νομικὰ πονήματα ἢ θεολογικὰ ἔργα γιὰ τὶς σχέσεις ὀρθοδόξου καὶ δυτικοῦ κλήρου, καθὼς κι ἓνα πλῆθος ἐπιστολῶν καὶ ρητορικῶν λόγων. Οἱ ἐπιστολές του ἀποτελοῦν πολὺτιμη ἱστορικὴ πηγὴ τόσο γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε σὲ διάφορες ἐπαρχίες αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ἓνα σημαντικὸ πνευματικὸ κέντρο τῶν Βαλκανίων. Στὴν Ἀχρίδα, κατέφευγαν γιὰ νὰ ἐπιλύσουν τὶς διαφορὲς τοὺς κάτοικοι ἀπὸ γειτονικὲς μητροπόλεις ὅπως τῆς Κρόιας, τοῦ Δυρραχίου, τῶν Σερβίων κτλ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐπιστολὲς μᾶς διασώζουν πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ κίνηση τοῦ πνευματικοῦ κέντρου τῆς Ἀχρίδας, τοῦ ὁποίου θεμελιωτὴς ὑπῆρξε ὁ φωτιστὴς τῶν Βουλγάρων Ἀγ. Κλήμης τῆς Ἀχρίδας, ἡ βιογραφία τοῦ ὁποίου γράφτηκε πιθανώτατα ἀπὸ τὸν Χωματηνὸ. Ἔτσι εἰσάγεται ἡ βυζαντινὴ ἀγιολογία στὴ σλαβικὴ λογοτεχνία καὶ τιμῶνται πρόσωπα σημαντικὰ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν βυζαντινῶν (Κλήμης, Ναοῦμ, Ἰωάννης Ρίλας) ἀπὸ λογίους ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα, ὅπως ὁ Χωματηνὸς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἐπίσης λόγιος ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδας μετὰ τὴ θητεία του στὸ Δυρράχιο καὶ δρᾷ ὡς τὴν ἑβδόμη δεκαετία τοῦ 13ου αἰῶνα. Μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν πολιτιστικὴ λειτουργία ποὺ ἐπιτελεῖ ὁ ἑλληνικὸς γραπτὸς λόγος στὴ χρησιμοποίηση λογοτεχνικῶν ἔργων ἢ στὴν ἀποδοχὴ ἑτοιμῶν λογοτεχνικῶν προτύπων ὅταν γνωρίζει ὅτι ἀπὸ τὸν 90 ὡς τὸν 140 αἰ. ἡ σλαβικὴ γραφὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτές. Μολαταῦτα πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἂν καὶ ὁ Χωματηνὸς ἦταν ἓνας τέλειος γνώστης τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς του δὲν ἔχει τὴν εὐρύτητα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Ἀποκαύκου. Ἡ λογοτεχνικότητά καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὸ κείμενο μαζί μὲ τὴν ἀρχαιομάθεια καὶ τὴν ψυχολογικὴ γνώση τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀναδεικνύουν τὸν Ἀπόκαυκο ὡς σπουδαῖο λογοτέχνη ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Χωματιανοῦ, ποὺ λειτουργοῦν ὡς λόγος ἐνδιάθετος καὶ πρακτικὸς (κάτι ὡς «ξύλινη» γλώσσα, ποὺ λέμε σήμερα).

Ὁ Γεώργιος Βαρδάνης καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἦταν στὸν κύκλο τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτη. Ἡ μόρφωσή του τὸν ἀνέδειξε σὲ μιὰ προσωπικότητα ποὺ ἔμελλε νὰ γνωρίσει δόξα καὶ ἐκτὸς Βυζαντινοῦ ἐδάφους. Τὸ ταξίδι του στὴ Ρώμη καὶ ἡ μετάφραση τῶν ἐπιστολῶν του ἀπὸ τὸν F. Mezio, ἐπίσκοπο τοῦ Termini, στὰ λατινικὰ ὀρίζει καὶ τὸ εὖρος τῶν σημαντικῶν λογίων μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνοῦσε. Ὁ Βαρδάνης ἔγραψε ὁ ἴδιος τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του προτοῦ πεθάνει καὶ ἡ σχέση τῆς ταφῆς του στὸν ὀνομαστὸ ναὸ Ἰάσωρος καὶ Σωσιπάτρου στὴν Κέρκυρα ἐντοπίζει στὴν πόλη-γέφυρα ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση τὸ χῶρο δράσεώς του στὴν πόλη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐπιστολῶν του μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, ὅπως ἐκείνη ποὺ διακαονίζουν ἓνα κοινὸ ταξίδι τοὺς στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τῶν Θερμο-

πυλῶν, ὅπου ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἄφησέ τὴν τελευταία τοῦ πνοή.

Ὁ κύκλος ὅμως τῶν «λογίων» τοῦ Δεσποτάτου στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀποκαύ-
κου περιλάμβανε καὶ ἄλλα σημαντικά πρόσωπα ὅπως ὁ Λέων-Μανουὴλ Μα-
κρὸς ποὺ ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος Βελλᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης Κοστομοίρης ἡ
Μεσοποταμίτης ποὺ ἔγινε μητροπολίτης Νέων Πατρῶν καὶ φαίνεται ὅτι ψυ-
χράνθηκε μαζί του. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μορφὲς λογίων ρητόρων καὶ
ἄλλων λογογράφων μὲ ποικίλη μόρφωση, ἐνδιαφέροντα, καὶ δραστηριότητες
ποὺ συγκροτοῦσαν μιὰ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ στὶς διάφορες πόλεις ἢ κέν-
τρα ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένοι. Ἀνήκουν στὸ χορὸ ἐκείνων τῶν λογίων ποὺ ὁ
Ἀπόκαυκος, μετὰ τὴ νίκη τοῦ Θεοδώρου ἐναντίων τῶν Λατίνων θὰ γράφει:

«καὶ δώσεις ὕλην τοῖς χρονογράφοις καὶ μόνος ἔσῃ τοῖς λογογράφοις... καὶ κύκλον
διαγράψαι σε κατορθωμάτων ὑπόσχονται τὸν ἐντελὴ τε καὶ τὸν πληρέστατον».

Ποῖος γνωρίζει τὸν Ἀπριτζέλη, ἕναν ἀπὸ τοὺς λογίους ποὺ διατηροῦσε
ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, καὶ τοῦ ὁποῖου ἐκεῖνος ἐπαινεῖ τὴν «ρήτο-
ρικωτάτην φύσιν;»

Ἀσφαλῶς οἱ μορφὲς αὐτὲς τῶν λογίων δὲν ἦταν γνωστὲς ὅπως ἡ σπουδαία
μορφὴ τοῦ Χωματηνοῦ ἢ τοῦ Χωνιάτη, οὔτε ἡ αἵγλη τῶν τόπων ἔφτανε τὴν
αἵγλη τῶν σπουδαίων βυζαντινῶν κέντρων, ὅπως ἦταν ἡ Ἀχρίδα ἢ τὸ Δυρράχιο.
Ἡ προνομιακὴ θέση τῆς μιᾶς ἐξαιτίας τῶν πολιτικοστρατιωτικῶν σχεδίων στὸ
κέντρο τῆς Βαλκανικῆς μὲ σλαβόφωνους πληθυσμοὺς ἢ ἡ στρατιωτικὴ σημασία
τοῦ Δυρραχίου ὡς ἀφετηρία τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθοῦν μὲ
τὰ λιγότερο σημαντικὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Κι ὅμως στὸ Δυρράχιο ἕνα
ἔμμετρο ἐπίγραμμα ποὺ μαρτυροῦσε τὰ ἥρωικά κατορθώματα τοῦ Θεοδώρου
Δούκα σὲ πύργο τοῦ Κάστρου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς κράζει γιὰ τὴ σημασία
ποὺ πρέπει νὰ δίνουμε σὲ μιὰ τέτοιας μορφῆς λογοτεχνικὴ παραγωγὴ:

Μαθὼν, θεατά, τίς ὁ πῆξας ἐκ βάθρων	
τὸν πύργον, ὃν περ καθορᾶς, κτίσμα ξένον,	
θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν.	
Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)	
σεβαστοκρατοῦντος, ἄνθους πορφύρας,	5
Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,	
Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειρ,	
ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχητος, ἀκάμας πόνοις,	
ἔτους τρέχοντος ἐξάδι μὲν χιλίων	(6.000)
σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]κ[οῖς] ἐγκύκλοις,	10 (700)
τριπλῇ δεκά[δι κ]αὶ μοναπλῇ τριάδι	(33)
τρισκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος δρόμου	
λῆξιν φέροντος ἐν Θεῷ παντεργάτη.	6733
	5508
	1225

Αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἡ παραγωγή, ἡ τέχνη τῆς ἐπιγραμματοποιΐας, ἀποτελεῖ ἔκφραση εὐρύτερη στοὺς λεγόμενους «Δεσποτάτο», ἀσφαλῶς φροντίδα πεπαιδευμένων λογίων ποὺ γνωρίζουν τὰ μηνύματα ἀνάμεσα στοὺς ἀναγνώστη καὶ τὸ κείμενο. Ἐπιγράμματα σὲ προσωπικὰ ἀντικείμενα (δαχτυλίδια) ἢ ἀφιερώματα (εἰκόνες) δηλώνουν τὴν κινητὴ σημασία αὐτῶν τῶν κειμένων. Ἐκεῖ ὅμως ποὺ βρίσκουν τὴν τέλεια ἔκφρασή τους εἶναι τὰ σπουδαῖα ἐκκλησιαστικὰ ἔργα ποὺ ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ διατηρήσουν ἄσβεστη τὴ δόξα τῶν δωρητῶν, σὲ φροντισμένες κτητορικὲς ἐπιγραφὰς ναῶν. Ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰν ἄλλη κατηγορία ναῶν, ἐκείνων ποὺ δέχτηκαν στοὺς περιβάλλοντες τοὺς τεθνεῶτα μέλη ὑψηλῶν οἰκογενειῶν καὶ αὐτὰ εἶναι οἱ χῶροι δύο γνωστῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας ἀφ' ἑνὸς (κοντὰ στὴ Ναύπακτο) καὶ τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν ἀφ' ἑτέρου (κοντὰ στὴν Ἄρτα).

Στὴ μονὴ Βαρνάκοβας ἓνα ἀποσπασματικὸ ὕλικὸ μᾶς παραδίδει ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, ὅπου ὁ ἔμμετρος, ρυθμικὸς χαρακτήρας ἀναγνωρίζεται καὶ στὰ μικρότερα ἀκόμη κείμενα. Τὸ πιὸ ὁλοκληρωμένο κείμενο μιᾶς ἐπιτύμβιας πλάκας μᾶς μιλά γιὰ τὰ πρόσωπα τῆς οἰκογένειας τῶν Κομνηνοδουκάδων ποὺ διάλεξαν τὸ χῶρο αὐτὸ γιὰ τὴν τελευταία τους κατοικία.

*Ἦγαγεν ἡμᾶς ὦδε θανάτου νόμος]
Σεβαστοκράτωρ, Ἄννα καὶ Κωνσταντῖνος]
Καὶ λοῖσθον δ' αὐτὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον.
[Π]ρὸ τῆς δίκης ρύσαι με τῆς καταδίκης.*

Εὐχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα γιὰ ἐξιλέωση, προφανῶς γιὰ ὅσα κατάφερε ἐναντίον τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἀποκαύκου.

Ἡ Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν στὴν Ἄρτα ἦταν ἐπίσης ἓνα δεσποτικὸ «βασιλικὸ» νεκροταφεῖο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι θάφτηκαν ἐδῶ μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Κομνηνοδουκάδων. Τὰ κομμάτια τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν ποὺ μᾶς διέσωσε ἡ καταγραφή τοῦ Ὁρλάνδου, ὅπως καὶ στὴ Βαρνάκοβα, χρειάζονται ἀκόμη ἀρκετὴ δουλειὰ γιὰ νὰ γίνουν σωστὰ καὶ ἀποκρυπτογραφημένα κείμενα. Ὅμως κάποιος λόγιος ἐργάστηκε σοβαρὰ γιὰ νὰ πλέξει στίχους ὅπως οἱ ἀκόλουθοι:

*Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου
ἡ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ Δα[υὶ]δ λύρα
πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ [δὲ] τῇ φύσει ξένον
κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία
μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
εἰς φῶς παρῆξεν
ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
ἐν φιλότῃ γνησιοστοργουμένη
γῇ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῶ τῷ μόρῳ.*

Σε άλλους τόπους αποκαλύπτονται απρόσμενοι πνευματικοὶ κύκλοι λογίων καὶ διανοουμένων ποὺ ἀγαποῦν καὶ νοιάζονται γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες. Ἡ περίπτωση τῆς Μόκιστας π.χ. (τῆς βυζαντινῆς Μότιστας) ἀνάμεσα στὴ Μονὴ Μυρτιάς καὶ τὸ Θέρμο Τριωνίδος εἶναι χαρακτηριστικὴ. Δὲν λείπει ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸν ἡ ἐπιγραμματικὴ τέχνη ποὺ διαιωνίζει τὴ δόξα τῶν ἱδρυτῶν. Μᾶλλον εἶναι παράξενα πληθωρικὴ. Οἱ ρυθμικὲς ἐπιγραφές πάνω σὲ καλοπελεκημένες πέτρες μᾶς παραδίδουν κείμενα ποὺ ὀρίζουν σχέσεις δωρητῶν, ὅπως συμβαίνει σὲ μνημεῖα τῆς Ἄρτας (στὴν Παρηγορήτισσα π.χ.):

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος
 Ἄννα βασίλ[ισσα] Κομνην[οδούκαινα;]
 Κομνηνόβλαστος δεσπότης Θ[ωμᾶς] μέγας
 Κομνην[ῶν] κ[ι]λάδος ἀ[γγελωνύμων].

Ἐδῶ στὰ Ἰωάννινα, τὸ φαινόμενο ἐντοπίζεται μεταγενέστερα στὰ χρόνια τοῦ Θωμᾶ Πρεάλιμπου, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιγραφές ποὺ δημοσίευσε παλαιότερα ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ἀποτύπωσε τὸ ὄνομα καὶ τὴ φήμη του.

Θωμᾶς τε [...] πάσης: Κ [...]
 ὁ καὶ Ἀλβανιτ[οκτόνος] ἐπικλ[ηθεῖς] [ἔτει...]
 ὠκοδομήσ[ατο τὸν νάρθηκα τοῦτ[ον]].

Στὴ Μόκιστα ὁμῶς ὁ κύκλος ἐμφανίζεται καθαρότερα. Ὑπάρχει ἓνας λόγιος, ὁ Κοσμᾶς Ἀνδριτσόπουλος. Ὑπάρχει ἓνας προστάτης τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ὁ Μιχαὴλ Ζωριανός. Ὑπάρχει μιὰ γυναίκα ποὺ προσφέρει κι αὐτὴ ἴσως τὴν ὑψηλὴν προστασίαν της: Ἡ Ἄννα βασίλισσα Καντακουζηνὴ Παλαιολόγου τε [Κομνηνὴ Δούκα].

Ὅλα τὰ πρόσωπα προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ ἔμμετρα κείμενα τριῶν ἐπιγραμμάτων ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔγραψε ὁ «λόγιος» τῆς παρέας, ὁ Ἀνδριτσόπουλος Κοσμᾶς. Τὰ δείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης του:

Ὁ Ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότη
 καὶ δυσμικῆς φάλαγγας ὁ Πρωτοστράτωρ
 ὁ Ζωριανός Μιχαὴλ ὦδε, ξένοι,
 πολλῶν ἐπεβράβευσε τὴν χορηγίαν,
 πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ σεβασμίου δόμου.
 Ὅθεν ποθοῦντες αὐτὸν ἀπὸ καρδίας
 ἐκλιπαροῦμεν τὸν πανάγαθον Λόγον
 τοῦτῳ παρασχεῖν πᾶν ἀγαθὸν [ἐν βίῳ].

Καὶ τὸ ἄλλο:

Ποθῶν λαβεῖν κάθαρσιν ἀμπλακημάτων,
 Ἀ[νδρι]τζοπουλῶνυμος Κοσμᾶς σὺν πόθῳ,
 ἐκ κρηπίδων ἤ[γει]ρα τόνδε τὸν δόμον·
 μόνη συνάρσει τῶν θείων Ἀρχαγγέλων
 Οἱ γοῦν θέοντες ἐνθαδὶ θεάς χάριν, 5
 Ἀρχιστρατῆγων εἰ ποθεῖτε τὴν χάριν,
 Κριτοῦ Θεοῦ πρώτιστα τὴν εὐσπλαγχνίαν,
 εὐχεσθε κάμοι ψυχικῆς σωτηρίας.

Ὁ κύκλος αὐτὸς συνδέεται καὶ μὲ ἄλλες δραστηριότητες. Ὁ ἐν λόγῳ Κοσμᾶς γράφει κείμενα. «Ἡ πρόρρησις τοῦ ἀγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριανὸν κῦριν Μιχαήλ», ἔχει ὡς θέμα τὴν κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ τὴν ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου, ἕναν προχωρημένο δηλαδὴ θεολογικό-φιλοσοφικό λόγο, ποὺ σώζεται στὸ χειρόγραφο *Paris gr. 2661* (φφ. 208-209), ἕνα χειρόγραφο τοῦ 1365.

Ὁ Ζωριανὸς ἐπίσης συνδέεται μὲ ἕνα πολυτελὲς χειρόγραφο ποὺ περιέχει ἕνα μὲ κομψὰ γράμματα Εὐαγγέλιο. Ἐδῶ φέρεται ὡς γραφέας ἡ κτήτορας τοῦ χειρογράφου ποὺ ἔγινε μὲ δική του πρωτοβουλία.

Πλάι στοὺς γνωστοὺς ἀπὸ ἀρχαιότερη παράδοση στίχους στοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς ποὺ μεταφέρονται στὸ χειρόγραφο *Bodl. Barocc. 29*, σώζονται στίχοι ποὺ μπλέκουν τὸ ὄνομα τοῦ Ζωριανοῦ στὴ σχέση του μὲ τὸ χειρόγραφο.

Εὐαγγελιστῶν τοὺς θεοπνεύστους λόγους
 τομαῖς διαιρεθέντας εὐεπιβόλοις
 καὶ τῇδε βίβλῳ τεχνικῶς ἡρμοσμένους
 ἅπας ἀκούων καὶ τρυφῶν καθ' ἡμέραν
 ἐστῶσιν ὥσιν τοῖς ὑπεκφωνουμένοις 5
 Μιχαήλ δὲ θαύμαζε τῷ Ζωριάνῳ
 τῷ σπουδάσαντι συντόνῳ προθυμίᾳ
 σπούδασμα πολλοῖς οὐ πρὶν ἐσπουδασμένον
 καὶ καλλιεργήσαντι κόσμοις ποικίλοις
 τοὺς μὲν ξενίζει τοὺς ὀρώντας ὡς ἔχει 10
 τοῖς τοῦ θεοῦ δὲ ῥήμασι ψυχοτρόφοις
 εὐεργετεῖ ἅπαντας ἀκροωμένους.

Ὁ Μιχαήλ Ζωριανὸς λοιπόν, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς στίχους τοῦ ἐνὸς (α') ἐπιγράμματος ὡς:

«ὀφφικίου ἔχοντος τοῦ τῆς τραπέζης
 Θωμᾶ δεσπότη εὐσεβοῦς βασιλέως»

τοποθετείται σὲ μιὰ πνευματικὴ κίνηση τῆς ἀκμῆς γύρω στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. (1296-1318 ὁ Θωμᾶς) ἡ ὁποία παρουσιάζεται γενικὰ στὸ «Δεσποτᾶτο» ὡς ἀποκορύφωμα τοῦ ὁποιοῦ Πολιτισμοῦ του.

Τὸ παράδειγμα τῆς Μόκιστας εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν ζυμώσεων ποὺ συνέβαιναν σὲ πολλοὺς χώρους-κέντρα δημιουργίας πολιτισμοῦ καὶ ποὺ ἀπὸ κάποια τυχαῖα εὐρήματα ποὺ μᾶς σώζονται μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὴ συγκρότηση τῆς πνευματικῆς ζωῆς ποὺ ἀλλιῶς εἶναι ἀδύνατο καὶ νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ δεχτοῦμε ὡς ὑπαρκτή.

Τέτοιες δραστηριότητες ἔχουμε δείγματα ἀρκετὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀναπτύχθηκαν σὲ κέντρα μοναστηριακά. Δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια μᾶς εἶναι γνωστά, ἐπειδὴ ἡ ἱστορικὴ παρουσία τους καὶ ἡ τέχνη ποὺ καλλιιεργήθηκε ἐδῶ συνδυάζεται μὲ παραγωγή ἢ παρουσία χειρογράφων, γεγονὸς τὸ ὁποῖο πιστοποιεῖ ὅτι στοὺς χώρους αὐτοὺς ἐργάστηκαν λόγιοι δημιουργοὶ ἢ ἄνθρωποι ποὺ ἐξυπηρέτησαν τὴ ζήτηση μιᾶς τέτοιας παραγωγῆς. Τὰ κέντρα αὐτὰ εἶναι ἓνα στὴν Παλιὰ κι ἓνα στὴ Νέα Ἑπειρο:

α) Ἡ Μονὴ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Σπηλαιώτου (ἢ τοῦ Κρεμαστοῦ) στὸν Ἀράκυνθο τῆς Αἰτωλίας.

Ἐδῶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10/11ου αἰ. ἓνα ἀσκητικὸ κέντρο μὲ διάρκεια ὡς καὶ τὸν 13ο αἰῶνα, ὅπου ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα παρατηρεῖται δραστηριότητα ἀντιγραφῆς χειρογράφων, ὅπως φαίνεται στὸ πολυτελὲς χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται στὴν Ἑκκλ. τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδη μὲ ἀριθ. 33. Στὸ φ. 225 τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα εἶναι μάρτυρας αὐτῆς τῆς δραστηριότητος:

Ἐτελειώθη μηνὶ
 ἰουνίῳ κβ' ἡμέρα ε'
 ὥρα ι' ἰνδικτιῶνος ε' ἐν ἔτη
 ἀπὸ κτίσεως κόσμου
 ,συχπ' (=1172) Γραφέν
 διὰ χειρὸς Νίκονος
 ἱερομονάχου, ἐν τοῖς
 καιροῖς Ἀθανασίου
 ἱερομονάχου τοῦ προ
 ἐστότος τῆς μονῆς τοῦ
 ἁγίου Νικολάου τοῦ
 σπηλαιότου ἥτι
 Κρεμαστοῦ καὶ ἀνέθηκεν
 ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ εἰς
 ἰλασμόν καὶ ἄφεσιν
 ἁμαρτιῶν πάσης

τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος

Οὗτος ὁ ριθείς Νί

κων ἱερομόναχος

[στήλη Β']

ἔλαβεν τὸ σχῆμα τῶν μοναχῶν

ἐν αὐτῇ τῇ ριθείᾳ μονῇ

τοῦ ἁγίου Νικολάου μηνὶ Σεπτεμβρίῳ

ἰς ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἡνδικτιῶνος θ'

ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ς'χλδ' (1145)

γέγονεν δὲ ἱερεὺς

τὸ δευτέρῳ ἔτη τῆς ἀ

ποταγῆς αὐτοῦ:

εὐχεσθε οἱ ἀναγινώσ

κοντες καὶ οἱ ἐν

τυγχάνοντες τῷ

δε τῷ γράμματι ὑπέρ <ψυχικῆς σωτηρίας>

τὸ δωτήρι τῶν

καλῶν θεῶ ἡμῶν αὐ

τῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς

αἰῶνας τῶν

αἰώνων, ἀμήν:

Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ πρῶιμο κέντρο αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων.

β) Τὸ ἄλλο μοναστηριακὸ κέντρο εἶναι ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Μεσοπόταμο, στὴν πεδιάδα τοῦ Βούρκου, στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Φοινίκης, ἕνα ἴδρυμα τοῦ 11ου αἰῶνα μὲ ζωντανὴ παρουσία καὶ στὸν 13ο αἰ.

Ἐδῶ τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιατί συνδέεται μὲ τὴν καταγραφὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου στὸ χειρόγραφο *Petrop gr. 250*. Ἡ Gilberte Astruc-Morize ("Un nouveau 'codex Mésopotamitout': le parisinus 194 A", *Scriptorium* 37 (1983), 105-109, πιν. 11-12) ἔχει δείξει ὅτι τὸ χειρόγραφο περιέχει κείμενα τῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη, τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου κ.ἄ. Ἄλλο μὲ τὴν ἐρμηνεῖα στοὺς 4 Εὐαγγελιστὲς τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας καὶ ἕνα τέταρτο ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ ἐρμηνεῖα γράφτηκαν στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Μεσοποτάμου, ποὺ δὲν ἀμέλησε φαίνεται νὰ καταγράψει τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῶν λογίων τοῦ χώρου του. Γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὴ ἡ ἐπισήμανση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ τριγώνου Κέρκυρα-Ἀχρίδα-Ναύπακτος τῶν λογίων, ἐνὸς ἄλλου ἄξονα, αὐτὸ τῶν μοναστηριακῶν κέντρων παραγωγῆς χειρογράφων, μιὰ προσπάθεια ποὺ τὸ Πανεπι-

στήμιο Ἰωαννίνων ἔχει ἤδη ἀναλάβει.

Ἡ σφαιρική θεώρηση τοῦ ὕλικου μᾶς παρέχει τὴν εἰκόνα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ 13ος αἰώνας ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἡπειρο «ὁ χρυσοῦς αἰὼν» ἀνάπτυξης τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε διαύλους ἐπικοινωνίας. Κάθε ἄλλο! Μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ κράτους ἀνοίγαν οἱ ὀρίζοντες τοῦ κόσμου τοῦ «Δεσποτάτου» καὶ ἀναγνωρίζοταν τὸ βάρος τοῦ πολιτισμοῦ.

Στὴ συνολικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ 13ου αἰ., ὅπου ἡ ἀγάπη τῶν λογίων γιὰ τὴν ἐπιγραμματικὴ τέχνη καὶ ἀπὸ ἀρχαιότερα πρότυπα ἀποτυπώνεται κάποτε καὶ στὸ γραπτὸ διάκοσμο τοιχογραφιῶν (π.χ. Σπήλαιο Ἀγ. Ἀνδρέα στὸ Χαλκιόπουλο) ἐντάσσεται καὶ ἡ παράδοση τῆς Ἀγιολογικῆς συγγραφῆς, ὅπου ὁ μοναχὸς Ἰώβ γράφει τὸν βίο τῆς Ἀγ. Θεοδώρας τῆς Ἀρτας, ἓνα σπουδαῖο ἀγιολογικὸ μυθιστόρημα, ὅπως συνηθίζω νὰ λέω τὶς βυζαντινὲς βιογραφίες ἀγίων.

Λίγο ἀργότερα, μέσα στὴν ταραγμένη ἱστορικὴ ἐποχὴ τοῦ 14ου αἰ. γιὰ τὸ πῶρο, ἐργάζεται στὴν Ἀρτα ἓνας ποιητὴς ποὺ ἀποφασίζει νὰ μεταφέρει στὴ δημώδη γλώσσα τὸν θρύλο τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου. Εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακὸς ποὺ ἀπολαμβάνει τὴν προστασία τοῦ Δεσποτικοῦ ζεύγους Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ Ἀγγέλου-Δούκα [Orsini] καὶ τῆς Ἀννας Παλαιολογίνας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πῆρε ἐντολὴ νὰ μεταφράσει τὸ ἀκατανόητο στοὺς συγχρόνους του ἀρχαῖο κείμενο.

Ὅμως ἀσφαλῶς καὶ προέχει ἀπὸ ἀποψη ἐνδιαφέροντος τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων* ποὺ εἶναι μιὰ τοπικὴ χρονογραφία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἡπείρου ἀλλὰ ταυτόχρονα κι ἓνα ἀξιόλογο φιλολογικὸ μνημεῖο. Δὲν ἀποκλείεται τὸ *Χρονικὸ* αὐτὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ δράση τῶν κύκλων τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν (Φιλανθρωπηνῶν, Στρατηγοπούλων, Ἀψαράδων) ποὺ ἐνίσχυσαν, ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. τὴν κοινω- νικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης.

Στὸν 15ο αἰ. τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Τὰ ἀλλεπάλληλα στρατιω- τικὰ γεγονότα ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα τῶν Ἰταλῶν διεκδικητῶν τοῦ χώρου Κάρολο Τόκκο καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου ποὺ τοῦ ἀντιστέκονται δὲν ἀφήνουν περιθώρια εἰρηνικῶν ἐνασχολήσεων. Μόνο ἓνα τελευταῖο γραπτὸ μνημεῖο τοῦ ὕστεροβυζαντινοῦ ἐλληνικοῦ λόγου, τὸ *Χρο- νικὸ τῶν Τόκκων*, γραμμένο σὲ 3.923 15σύλλαβους στίχους καὶ σὲ μιὰ γλώσσα καθημερινὴ θὰ καταγράψει τὸ ἔπος τῆς οἰκογένειας τῶν Τόκκων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λεονάρδου τοῦ Α' (1375/77) ὡς τὶς πρῶτες συγχρούσεις τοῦ Καρόλου τοῦ Α' μὲ τοὺς Παλαιολόγους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου (1426/27).

Ὁ θάνατος τοῦ Καρόλου Τόκκου (1429) βρῆκε τὸν κληρονόμο του Κάρολο Β' ν' ἀντιστέκεται στὴν ἐπέλαση τῶν Τούρκων στὰ Ἰωάννινα, ὅταν μὲ σύμφωνη γνώμη τοῦ μητροπολίτη τῆς πόλης, τοῦ διοικητῆ τῆς Στρατηγοπούλου καὶ τῶν «Καστρηνῶν» ἀρχόντων τὰ Ἰωάννινα παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους στὶς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ 1430, ἀφοῦ ἐξασφάλισαν μὲ τὸν διαβόητο ὀρισμὸ τοῦ Σινὰν πασᾶ ὅλα τὰ δικαιώματα τῆς ἐλευθερίας, περιουσίας, καὶ κληρονομίας ποὺ ἐπέστρεπαν στὴν πόλη νὰ συνεχίσει τὴν πορεία της. Ἡ κληρονομία τῆς ἀκμῆς τοῦ «Δεσποτάτου» κατὰ τὸν 13ο αἰ. παρέμεινε στὴν ἱστορία ὡς ἓνα μοναδικὸ πνευματικὸ φαινόμενο, ποὺ δημιούργησε ἓναν αὐτόνομο πολιτισμὸ ποὺ παρουσιάζει τὶς ἰδιοτυπίες καὶ τὶς ἀφομοιώσεις τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πολιτισμὸ. Αὐτὸν τὸν Πολιτισμὸ ἔχουμε χρέος νὰ μὴν τὸν ξεχνοῦμε.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Ιωάννης Απόκαυκος

N. Bees, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)", *BNJ* 21 (1971-1974), Αθήναι, 1976, 57-160.

A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Αθηναϊκά εκ του ιβ' και ιγ' αιώνος", *Αρμονία* 3 (1902), 285-290.

—, "Δυρραχινά", *BZ* 14 (1905), 572-573.

—, "Επιγράμματα Αποκαύκου", *Αθηνά* 15 (1903), 463-478.

—, "Ιασίτης, μητροπολίτης Εφέσου", *Bessarione, serie II*, 9 (1905), 295-298.

—, "Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης", *Τεσσαρακονταετηρίς Κόντου*, Α-θήναι, 1909, σσ. 373-382.

—, "Κανονικαί πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη και Ιωάννου Αποκαύκου περί κληρονομικής υποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνού", *Εκκλησιαστικός Φάρος* 4 (1908), 65.

—, "Κερκυραϊκά", *VV* 12 (1906), 334-351.

—, *Noctes Petropolitanae, Sbornik vizantijskij tekstov XII-XIII vekov*, St. Petersburg, 1913.

—, "Παρατηρήσεις εις τα Epirotica saeculi XIII", *VV* 11 (1905), 849-866.

—, "Περί συνοικισμού Ιωαννίνων μετά την Φραγκικήν κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως", *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), 451-455.

—, "Συμβολή εις την ιστορίαν της αρχιεπισκοπής Αχρίδος", *Recueil de mémoires en l'honneur de l'academicien B.J.Lamanskij*, St. Petersburg, 1907, I, σσ. 227-250.

—, "Συνοδικά γράμματα Αποκαύκου", *Βυζαντίς* 1, τεύχος 1, (1909), 3-30.

S. Petrides, "Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits", *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* 14 (1909), 1-32.

G. Vasiljevskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 233-299.

Γεώργιος Βαρδάνης

Επιστολές: έκδ. G. Vasiljevskij, *VV* 3 (1896), 256-258· έκδ. Α. Μουστοξύδης, *Storia Delle Cose Corciresi*, Παράρτημα, LVII· έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *VV* 12 (1906), 334-351· έκδ. E. Kurtz, *BZ* 15 (1906), 603-613· έκδ. E. Kurtz, *BZ* 16 (1907), 134-136, 139-140· R.-J. Loenertz, *EEBS* 33 (1906), 87-118.

E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907), 120-142.

—, "Georgios Bardanes", *BZ* 15 (1906), 603-613.

R.-J. Loenertz, "Lettre de George Bardanes, métropolit de Corcyre au patriarche oecuménique Germain II", *EEBS* 33 (1906), 87-118.

A. Μουστοξύδης, *Storia Delle Cose Corciresi*, Παράρτημα, LVII, Κέρκυρα, 1848.

Δημήτριος Χωματιανός

J. Pitra, *Analecta sacra et classica. Spicilegio solesmensi parata juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, τόμ. VI (VII), Parisiis-Romae, 1891 [ανατύπ. Furnborough, 1967].

Demetrii Chomateni, Ponemata Diaphora, recensuit G. Prinzing, (CFHB, τ. XXXVIII), Berolini et Novi Eboraci, 2002.

Acropolis Georgii Opera, I, έκδ. A. Heisenberg, I, *Historia, Breviarium Historiae, (Theodori Scutariotae additamenta)*, Leipzig, 1903 [A. Heisenberg- P. Wirth, Stutgardiae, 1978].

Ιώβ Ιερομόναχος, *Βίος της οσίας Θεοδώρας*, έκδ. A. Μουστοξύδης, *Ελληνομνήμων*, 1843, σσ. 42-59· έκδ. J. Buchon, *Nouvelles Recherches*, Paris, 1843, σσ. 401-406· έκδ. J. P. Migne, PG 127, στ. 901-906.

Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, έκδ. J. Failler, *Georges Pachymères Relations Historiques*, (Livres I-VI, CFHB, τ. XXIV/1.2), Paris, 1984, με γαλλική μετάφραση του V. Laurent· I. Bekker, 2 τόμ., CSHB, Bonnae, 1835.

Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, έκδ. Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1879-1880.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. J.-L. Van Dieten, CFHB, XI, A', Berolini et Novi Eboraci, 1975· I. Bekker, CSHB, Bonnae, 1835.

A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 9 (1965), Firenze, 1966, 125-305.

Geoffroi de Villehardouin, *Chronicon de Expugnatione Constantinopolitana*, ed. E. Faral, *Chronique de la conquête de Constantinople*, I-II, Paris, 1938, 1939 [ελλην. μετάφραση K. Αντύπα, εισαγωγή Γ. Σαραφιανού, Αθήνα, 1985].

Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, ed. J. Longnon, Paris, 1948.

Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Paris, 1924.

Νεώτερη βιβλιογραφία

- M. Acheimastou-Potamianou, "The Byzantine Wall Paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes, 1981, Τέχνη και Αρχαιολογία, Β', σσ. 1-14.
- H. N. Angelomatis-Tsoungarakis, "Women in the Society of the Despotate of Epiros", *JÖB* 31/2 (1982), 473-479.
- M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea, 1204-1261*, Oxford, 1975.
- , "The Interaction of Latins and Byzantines during the Period of the Latin Empire (1204-1261): the case of the ordeal", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes, 1980, IV, σσ. 1-10.
- Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. 1-2, Αθήναι, 1856.
- F. Barišić – B. Ferjančić, "Informations de Demetrios Chomatianos sur le 'pouvoir de Drougouvitaï'", *ZRVI* 20 (1981), 41-58.
- Αγνή Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, "Ανέκδοτη γραφή του Αποκαύκου στον επίσκοπο-πο Κορώνης", *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980)*, τόμ. Β': Αρχαιότητα και Βυζάντιον, Αθήνα, 1981-1982, σσ. 241-248.
- Ελένη Βέη – Σεφερλή, "Νικόλαος, ένας ανύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης του ΙΓ' αιώνα (1227-1234)", *BNJ* 21 (1971-74), Αθήνα, 1976, σσ. 280-286.
- , "Ο χρόνος της στέψεως του Θεοδώρου Δούκα ως προσδιορίζεται εξ ανεκδότων γραμμάτων Ιωάννου του Αποκαύκου", *BNJ* 21 (1971-74), Αθήνα, 1976, σσ. 272-279.
- , "Προσθήκες-Παρατηρήσεις στα Αποκαυκιανά κατάλοιπα Ν. Βέη", *BNJ* 21 (1971), Αθήνα, 1976, σσ. 161-243.
- N. Bees, "Ein politisches Treubekenntnis von Benedictus, dem romisch-katolischen Bischof von Kefalonia (1228)", *BNJ* 3 (1922), 165-176.
- , "Η μονή του Οσίου Λουκά του Στειριώτου και η εκκλησιαστική κοινότης της Παναγίας της Ναυπακτιωτίσσης, ο Ιωάννης Απόκαυκος και ο Κυριακός ο εξ Αγκώνος", *BNJ* 11 (1935), 179-192.
- , "Λέων-Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος Βελλάς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου", *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 122-148.
- , "Manassis, der Metropolit von Naupaktos, ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantinos Manassis", *BNJ* 7 (1930), 119-130.
- , "Πασχαλινά αυγά. Τα αυγά του Πάσχα και ο Ιωάννης Απόκαυκος", εφ. «Νέος Κόσμος», Β', φ. 668, 28 Απριλίου 1935 [ανατύπ. εφ. «Πρωΐα», Γ', φ. 18/147, 25 Απριλίου 1943].
- , "Περιγραφή του κώδικος Ισαάκ του Μεσοποταμίτου (*Petropol. Graecus CCL*)", *BNJ* 21 (1971-74), Αθήνα, 1976, σσ. 9-52.
- F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessalonike (1224-1242)*. Doct. Litt. Et Phil.

- Thesis Rand Afrikaans University, Johannesburg, 1983. [Συντομευμένη εκδ.: "The development of an Imperial Constitution for the Empire of Thessalonike under Theodore Doukas", *Εκκλησιαστικός Φάρος* 65 (1983), 75-129].
- Ε. Χρυσός, "Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη", *Δωδώνη* 5 (1976), 337-348.
- , "Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικος Cromwell 11". *HX* 22 (1980), 58-65.
- Μ. Δένδιας, "Διενέξεις μεταξύ αυτοχθόνων και προσφύγων εν Ηπείρῳ μετά το 1204 και η ακολουθηθείσα εποικιστική πολιτική", *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo, 1951, (Roma, 1953)* [= *Studi Bizantini e Neoellenici* 8 (1953)], II, σσ. 302-306.
- , "Études sur le gouvernement et l'administration a Byzance", *Atti dello V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma, 1939*, σσ. 122-145 [= *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939)] .
- , "Συμβολή εις τα της οργάνωσης και λειτουργίας της διοικήσεως εν τῷ βυζαντινῷ κράτει περί την εποχὴν της ὑπὸ των Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ", *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo, 1951, (Roma, 1953)*, II, σσ. 307-322.
- Α. D'Emilia, "Tre Αποφάνσεις di Demetrio Chomatianos in materia d'Αλληλοκληρονομία", *RSBN* 1 (11) (1964), 103-120.
- Α. Failler, "Signification du terme 'Dytikoi' dans l'histoire de Pachymere", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes, 1980*, IV, σσ. 114-120.
- Marie-Theres Fögen, "Ein heisses Eisen", *RJ* 2 (1983), 85-96.
- , "Ein ganz gewöhnlicher Mord", *RJ* 3 (1984), 71-81.
- , "Horror juris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten", *Cupido Legum*, Frankfurt, 1985, σσ. 47- 71.
- , "Rechtsprechung mit Aristophanes", *RJ* 1 (1982), 74-82.
- J. Hoeck- R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto, Abt von Casole* [Studia Patristica et Byzantina, XI], Ettal, 1965.
- J. Herrin, "The ecclesiastical organization of central Greece at the time of Michael Choniatis", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes, 1980*, IV, σσ. 131-137.
- Α. Jameson, *The responsa and letters of Dem. Chomatianos, Archbishop of Achrida and Bulgaria. A study in Byzantine legal and economic History of the 13th Century*, Diss. Harvard, 1957.
- Α. Karpozilos, "The Date of Coronation of Theodore Doukas Angelos", *Βυζαντινά* 6 (1974), 253-261.
- , *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 7), Θεσσαλονίκη, 1973.
- Β. Κατσαρός, "Από την καθημερινή ζωή στο 'δεσποτάτο' της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου", *Πρακτικά του Α' Διεθνούς*

- Συμποσίου. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση.* (Αθήνα, 15-16 Σεπτεμβρίου 1988), Αθήνα, 1989, σσ. 631-674.
- , “Η ‘κατά την Ελλάδα’ βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη”, *Βυζαντινά* 1 (1981), 99-138.
- , *Ιωάννης Κασταμονίτης*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 22) Θεσσαλονίκη, 1988.
- , “Μία ακόμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μονή του Κρεμαστού”, *Κληρονομία* 12 (1980), 367-388.
- , “Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, εκδ. επ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα, 2001, σσ. 123-150.
- , “Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά, Πηγές και δεδομένα”, *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13 (1985), σσ. 1507-1539.
- Αντωνία Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα*, Αθήνα, 1990.
- Σ. Κίσσας, “Σχόλια σε ένα σιγίλλιο του Ιωάννου Αποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου”, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 167-196.
- J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, [Tabula Imperii Byzantini, 1], Wien, 1976.
- Γ. Κονιδάρης, “Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος”, *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Αθήναι, 1956, σσ. 150-205.
- Μ. Κορδώσης, *Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους, Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη, 1986.
- , “Σχέσεις του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα με την Πελοπόννησο”, *HX* 22 (1980), 49-57.
- , *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*, Ioannina, 1987.
- Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, “Προσωπογραφικά της οικογένειας των Φιλανθρωπηνών. Ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13ος -14ος αι.)”, *Πρακτικά Συμποσίου : Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, 700 χρόνια (1292-1992)*, Ιωάννινα, 29-31 Μαΐου 1992, Ιωάννινα, 1999, σσ. 517-527.
- , “Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 - ca. 1340)”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, εκδ. επιμ. Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα, 2001, σσ. 231-256.
- Σ. Λαγοπάτης, *Γερμανός Β', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240), Βίος, συγγράμματα και διδασκαλία αυτού*, Τρίπολις, 1913.
- A. Laiou, “Contribution a l'étude de l'institution familiale en Epire au XIII siècle”, *FM* 6 (1984), 275-333.
- , *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Αγλαΐα Κάσδαγλη,

- (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα, 1987.
- , “Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women”, *BF* 9 (1985), 59-102.
- , “Ο θεσμός της μνηστείας στο δέκατο τρίτο αιώνα”, *Αφιέρωμα στο Ν. Σβορώνο*, Α΄, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 280-296.
- , “The role of women in the byzantine society”, *JÖB* 31/1 (1981), 231-260.
- Κ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, Αθήνα, 1988.
- , “Ο χρόνος της στέψης του ηγεμόνα της Ηπείρου Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού”, *HX* 29 (1987), 133-144.
- Ο. Λαμφίδης, “Ο ανταγωνισμός των κρατών της Νίκαιας και των Μεγάλων Κομνηνών δια την κληρονομίαν της Βυζαντινής Ιδέας”, *ΑΠ* 34 (1977/78), 3-19.
- V. Laurent, “La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIII siècle”, *BZ* 56 (1963), 284-296.
- P. Lemerle, “Trois actes du despot d’Epire Michel II concernant Corfu”, *Ελληνικά*, παράρτημα 4, Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1953, σσ. 405-426.
- R.- J. Loenertz, “Aux origines du despotat d’Epire et la principauté d’Achaie”, *B* 43 (1973), 360-394.
- J. Longnon, “La reprise de Salonique par les Grecs en 1224”, *Actes du VIe Congrès International d’Études Byzantines*, Paris, 1950, I, σσ. 141-146.
- , *L’Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949.
- P. Magdalino, “A neglected authority for the history of the Peloponnese in the early 13th Century, Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria”, *BZ* 70 (1977), 316-323.
- , “The literary perception of everyday life in Byzantium. Some general considerations and the case of Apokaukos”, *BSI* 48 (1987), 28-38.
- G. S. Marcou, “Demetrio Chomatianos nel quadro della cultura Bizantina del secolo XIII. Correzioni al codice Monac. gr. 62 edito dal cardinale G.B. Pitra”, *Επιστημονική Επετηρίς Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών* 1976-1977, σσ. 435-446.
- N. Π. Μάτσης, *Νομικά ζητήματα εκ των έργων του Δημητρίου Χωματιανού*, Αθήναι, 1961.
- A. Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 1204-1261*, Αθήναι, 1898.
- W. Miller, *The Latins in the Levant*, London, 1908 [*Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, μετάφραση Σ. Λάμπρος, Α΄, Αθήναι, 1909-1910] .
- D. M. Nicol, “Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230”, *B* 22 (1952), 207-228.
- , “Kaiseralbung. The Unction of Emperors in late Byzantine Coronation Ritual”, *BMGS* 2 (1976), 37-52.

- , “Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου”, *HX* 22 (1980), 39-48.
- , *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957.
- , *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge, 1984.
- M. Nystazopoulou-Pelekidou, “Constantinople centre de pouvoir et d’authorite”, *Βυζαντιανά* 5 (1985), 19-32.
- , “Sur la diplomatie byzantine a l’epoque de l’empire de Nicée”, *Βυζαντιανά* 3 (1983), 161-173.
- N. Oikonomides, “La décomposition de l’empire byzantin a la veille de 1204 et les origines de l’empire de Nicée. A propos de la ‘Partitio Romaniae’”, *Actes du XVe Congrès International d’Études Byzantines*, Athènes, 1976, Rapports 1, σσ. 1-28.
- G. Ostrogorsky, “Pismo Dimitrija Homatijana sv. Savi I odlomak Homatijanovog pisma patriarhu Germanu o Savinom pocvecenju”, *Svetosavki Zbornik*, kn. 2, Beograd, 1938, σσ. 91-125.
- , “Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz”, *BZ* 44 (1951), (Festschrift F. Dölger), 448-460.
- A. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήναι, 1985.
- A. Philippson-E. Kirsten, *Die Griechischen Landschaften*, II: *Epirus und Pindos*, Frankfurt, 1956.
- K. Γ. Πιτσάκης, “Κωνσταντίνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: Προσωπογραφικά προβλήματα”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Ιωάννινα, 2001, σσ. 151-230.
- Π. Πολάκης, “Ιωάννης Απόκαυκος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου”, *Νέα Σιών* 18 (1923), 129-212, 449-474, 513-527 [ανατύπ. εν Ιεροσολύμοις, 1923] .
- G. Prinzing, s.v. “Chomatenos Demetrios”, *Lexikon des Mittelalters* II 9 (1983), στ. 1874-1875.
- , “Das Kaisertum im Staat von Epeiros. Propagierung, Stabilisierung und Verfall”, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992, σσ. 17-30.
- , “Der Brief Kaizer Heinrichs von Konstantinopel von 13 Januar 1212. Überlieferungsgeschichte. Neuedition und Kommentar”, *B* 43 (1973), 395-431.
- , “Die Antigraphie des Patriarchen Germanos II. Au Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ochrid und die Korrespondenz zum nikänisch-epirotischen Konflikt 1212-1233”, *RSBS* 3 (1983) [= *Miscellanea Agostino Pertusi*, III], 21-64.
- , *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 12], München, 1972.
- , “Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter”, *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 269-287.
- , “Historisch-geographische Bemerkungen zu Carev dvor und Malaina”, *BSI* 49

- (1988), 213-221.
- , “Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos-Akten”, *JÖB* 32/2 (1982), 452-462.
- , “Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Ducas I., I-II”, *HX* 24 (1982), 73-120 και *HX* 25 (1983), 37-112.
- Π. Πρωτονοτάριος, “Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268)”, *HX* 24 (1982), 130-150.
- Ι. Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Ιστορική πραγματεία*, Κέρκυρα, 1895.
- Ελένη Σακελλαρίου, “Οι Ανδεγαβοί και η Ήπειρος”. *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, εκδ. επιμ. Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα, 2001, σσ. 277-303.
- Κ. Μ. Setton, “Athens in the Later Twelfth Century”, *Speculum* 19 (1944), 179-207.
- , *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976.
- D. Simon, “Die Bußbescheide des Erzbischofs Chomatian vom Ochrid”, *JÖB* 37 (1987), 232-275.
- , “Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia”, *FM* 6 (1984), 325-347.
- Δ. Ζ. Σοφιανός, “Οι μονές των Μετεώρων και η Μεσαιωνική Ήπειρος”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Ιωάννινα, 2001, σσ. 257-275.
- P. Soustal, *Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus*, (φωτ. διδ. διατριβή), Wien, 1975.
- , “Griechen, Italiener, Französen, Albaner und Türken an der Küste von Epirus im späten Mittelalter”, *Byzantinobulgarica* 7 (1981), 263-269.
- P. Soustal (und J. Koder), *Nikopolis und Kephallenia*, [Tabula Imperii Byzantini, 3], Wien, 1981.
- G. Stadtmüller, “Michael Choniates, Metropolit von Athen, 1138-1222”, *OCP* 33 (Roma, 1934), 123-312.
- Αλχμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, “Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα”, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992, σσ. 313-333.
- , “Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 1227-1235. Ένα ζήτημα πολιτικοεκκλησιαστικό”, *Πρακτικά Ι Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1989)*, Θεσσαλονίκη, 1989, σσ. 43-58.
- , “Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα”, *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-62.
- , “Το αξίωμα του «Δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, εκδ. επιμ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα, 2001, σσ. 73-97.
- L. Stiernon, “Les origines du despotat d’Epire. A propos d’un livre récent”, *REB* 17 (1959), 90-126.

- , “Les origines du despotat d’Épire, La date de couronnement de Theodore Doukas”, *Actes du XIIe Congrès International d’Études Byzantines*, Belgrade, 1964, II, σσ. 197-202.
- N. B. Τωμαδάκης, “Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου”, *ΕΕΒΣ* 27 (1957), 3-62.
- J. Touratsoglou-P. Protonotarios, “Emissions de couronnement dans le monnayage byzantin du XIIIe siècle”, *Revue Numismatique* 19 (1977), 68-76.
- Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, “Η επισκοπή και η μονή Κοζίλης στην Ήπειρο (Συναγωγή στοιχείων-προβλήματα)”, *Πρακτικά του ΙΕ’ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* (Αθήναι, Σεπτέμβριος 1976), Αθήναι, 1981, Τέχνη και Αρχαιολογία, Β’, σσ. 839-862.
- Μ. Βέλλας, “Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β’ στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας”, *ΗΧ* 27 (1985), 29-103.
- Μ. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (ca. 1155 - 1233), sein Leben und seine Stellung in Despotat von Epirus*, Diss. München, Freising, 1913.
- Α. Ι. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά του Μεσαιωνικού κάστρου Ιωαννίνων*, Αθήναι, 1968.
- , *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1962.
- Η. Γιαρένης, “Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος”, *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, εκδ. επιμ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα, 2001, σσ. 99-122.
- Δ. Ζακυθινός, “Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει”, *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 208-274. 18 (1948), 42-62. 19 (1949), 3-25. 21 (1951), 179-209. 22 (1952), 159-182.
- , “Rome dans la pensée politique de Byzance du XIIIe au XVe siècle. La ‘theorie Romaine’ a l’épreuve des faits”, *BYZANTION, Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, Αθήναι, 1986, τ. Α’, σσ. 207-221.
- Β. Zlatarski, “‘Prima Justiniana’ im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida”, *BZ* 30 (1929), 484-489.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Βραχυγραφίες	10

ΜΕΡΟΣ Α΄

Παλαιοχριστιανική – Βυζαντινή – και Μεταβυζαντινή Ήπειρος

Παναγιώτης Γ. Αντωνόπουλος, Ἡ Ήπειρος κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες	13
Ἀργυρῶ Καραμπερίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Δολιανῶν	33
Βασιλικὴ Ἀ. Παπαγεωργίου, Νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτο	49
Ἡλίας Ἀθ. Γιαρένης, Ἡ Δ΄ Σταυροφορία, ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινου- πόλεως (1204) καὶ ἡ συγκρότηση τῶν κρατῶν τῆς Τραπεζούντας, τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Ἡπείρου	63
Ἀλχημὴν Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εἰκόνες ἀπὸ τὸ «Δεσποτάτο» τῆς Ἡπείρου	91
Βασίλης Κατσαρὸς, Λόγιοι τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἡπείρου	105
Ἀναστασία Τούρτα, Ζωγράφοι ἀπὸ τὴν Μακεδονία στὴν Ἡπειρο τὸ 17ο αἰῶνα. Οἱ ζωγράφοι ἀπὸ τὸ Λινοτόπι	133

ΜΕΡΟΣ Β΄

Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)

Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ὅπως τὴν εἶδαν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἱστορικοί	153
Μαρία Ἀγρέβη, Οἱ καταστροφὲς καὶ ἐξισλαμισμοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης (1453-1500)	169
Ἀγγελικὴ Στάθη, Θρῆνοι γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453)	185
Εὐρετήριο	199